

احساسات دینی و سازگاری خانواده با بحران کووید ۱۹: مطالعه پدیدارشناسانه در استان سیستان و بلوچستان

الهام شیردل^۱، فاطمه حامی کارگر^۲، محسن حاکمی^۳

(تاریخ دریافت ۹۹/۱۱/۱۵، تاریخ پذیرش ۱۴۰۰/۰۳/۱۵)

چکیده

احساسات یکی از ابعاد مهم زیست دینی و اجتماعی است که نقش ارزنده‌ای در فعالیت‌ها و سازندگی جهان زندگی افراد و خانواده‌ها دارد. احساسات دینی در زمان بیماری‌ها نظیر همه‌گیری کرونا با ایجاد نگرش مثبت در فرد موجب کنار آمدن بهتر افراد و خانواده‌ها در شرایط سخت می‌شود. پژوهش حاضر جهت دستیابی به فهم تجربه زیسته احساسات دینی در سازگاری خانواده‌ها با بحران اپیدمی کرونا در بافت استان سیستان و بلوچستان با رویکرد کیفی و روش‌شناسی پدیدارشناسی توصیفی انجام گرفت. در این پژوهش ۴۰ نفر از اعضای زن و مرد خانواده‌ها، با شیوه نمونه‌گیری هدفمند مورد مصاحبه عمیق قرار گرفتند. معیار تعیین حجم نمونه بر اساس رسیدن به نقطه اشباع نظری تعیین شد. اطلاعات با روش تحلیل کولایزی^۴ در ۲ مضمون اصلی و ۸ مضمون فرعی و ۴۵ مضمون اولیه طبقه‌بندی شد. مضمون اصلی تعالی احساسات خانواده با تمسک به سرچشمه الهی از پنج مضمون فرعی تسهیل زندگی خانوادگی با قدرت ایمان الهی در شرایط کرونا، پناه الهی و زدودن ترس از مرگ در شرایط کرونا، خانواده دین‌مدار و بهبود روحیه خانوادگی، احساسات مثبت دینی در خانواده، و امداد الهی در گذار خانواده از خطرات کرونا، تشکیل

^۱ استادیار گروه علوم اجتماعی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه سیستان و بلوچستان (نویسنده مسئول)

eshirdel@lihu.usb.ac.ir

fhk144@gmail.com

^۲ دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی، دانشگاه کاشان

^۳ دانشجوی دکتری فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی

MH.nHakemi@gmail.com

^۴ Colaizzi (Paul Francis Colaizzi 1938—2010)

شده است. همچنین مضمون اصلی تجدید تنظیم احساس دینی در مقابله با کرونای چالش‌زا از مضامین فرعی بحران‌زدایی با تقویت احساس تعلق دینی در خانواده، بازاندیشی مثبت و تداوم کنش‌های دینی خانوادگی مطابق با شرایط کرونا، و احساس منفی ناشی از تقلیل دین، استخراج شده است. مضمون نهایی تحقیق نشانگر آن است بر ساخت ابعاد تعالی احساس دینی، الگوی تنظیم احساس دینی، پیوند احساسی با سرچشمه الهی، و به طور کلی احساسات دینی، از دلایل سازگاری خانواده‌های منطقه سیستان و بلوچستان در جریان افت و خیزهای کرونا است.

واژگان کلیدی: خانواده، احساسات، سازگاری، دین، کرونا.

مقدمه و بیان مسئله

با وقوع همه‌گیری کرونا، دنیا شاهد بحران‌هایی غیر قابل پیش‌بینی بود. از اولین مشکلات و بحران‌هایی که در پی تعطیلی‌های ناشی از بحران کوید ۱۹ به وجود آمد و مورد توجه تحلیلگران قرار گرفت مشکلات اقتصادی ناشی از قرنطینه و بیکاری برای خانواده و اعضای آن بود. به طوری که حتی قدرت‌های بزرگ اقتصادی جهان نیز ترس از بحران قریب الوقوع اقتصادی و رکود بازارهای مالی را تجربه کردند (باک^۱ و همکاران، ۲۰۲۰). در کنار تغییرات عمده اقتصادی و اجتماعی، مردم دنیا شرایط جدیدی را تجربه کردند، که علاوه بر بحران‌های اقتصادی و فشارهای روانی ناشی از تعطیلی مشاغل و قرنطینه‌ها، بسیاری از خانواده‌ها با رنج بیماری و حتی از دست دادن عزیزان خود مواجه بودند. علاوه بر این جوامع با تعطیلی تجمعات و مناسک جمعی مذهبی در جهت مهار بیماری، روبه‌رو شدند.

بر اساس داده‌های نظرسنجی مرکز تحقیقات پیو^۲، یک چهارم جمعیت بزرگسال ایالات متحده آمریکا معتقدند با وقوع همه‌گیری کرونا ایمان آنان به خداوند قوی‌تر شده است (گتسوچ^۳، ۲۰۲۰). بنتزن^۴ (۲۰۲۰) از داده‌های جست‌وجوی گوگل از ۹۵ کشور دنیا برای بررسی دفعات جست‌وجوی مرتبط با دین استفاده کرد و به عنوان مثال جست‌وجوی ماه مارس برای کلمه «نماز» به بالاترین سطح از سوابق جست‌وجوی این کلمه تا آن زمان رسید، و الگوی مشابهی برای سایر عبارتهای مرتبط با دین مانند خدا، الله، کتاب مقدس، و قرآن مشاهده کرد. هرچند این افزایش را صرفاً جهت جایگزین کردن خدمات مذهبی اماکن مقدس به علت تعطیلی آنان نمی‌داند بلکه آن را به تقاضای شدید مذهب مرتبط دانسته و به این نکته

^۱ Tobias Buck

^۲ Pew

^۳ Claire Gecewicz

^۴ Jeanet Bentzen

اشاره دارد که انسان‌ها برای سازگاری و کنار آمدن با شرایط سخت و در بحران‌ها دعا می‌کنند (بنتزن، ۲۰۲۰). همچنین نتایج نظرسنجی مرکز افکارسنجی دانشجویان ایران (ایسپا) که در خصوص شیوع ویروس کرونا در سطح ملی و در تاریخ ۲۴ تا ۲۷ فروردین ۱۳۹۹ انجام شده است، نشان می‌دهد در پاسخ به این سؤال که «اهمیت دین و خداوند در این مدت شیوع کرونا برای شما نسبت به قبل چه تغییری کرده است؟»، ۴۷ درصد مردم گفته‌اند اهمیت دین و خدا در این مدت برایشان بیشتر از قبل شده، و ۴۸،۴ درصد نیز گفته‌اند از این نظر تغییری ایجاد نشده است. فقط ۴،۶ درصد مردم گفته‌اند اهمیت دین و خداوند برایشان کمتر از قبل شده است (نظرسنجی ملی ایسپا پیرامون شیوع بیماری کرونا، ۱۰ اردیبهشت ۱۳۹۹).

احساسات مذهبی، خصوصاً در زمان‌های بحران تشدید می‌یابد، و به همین دلیل برخی جامعه‌شناسان، تغییرات جوامع در فرآیند مدرنیته را که باعث افزایش امنیت مالی و اجتماعی شده‌اند موجب کاهش نیاز به اطمینان خاطر مذهبی می‌دانند و وقوع بحران در جوامع را تلنگری در جهت‌گیری مذهبی جوامع تلقی می‌کنند (هولینگر و موکنهور^۱، ۲۰۱۹). پس می‌توان چنین اذعان کرد که احساسات و باورهای مذهبی در هنگام مواجهه با موقعیت‌های تهدیدآمیز مانند بیماری و جنگ و مرگ بستگان و ... با ایجاد حمایت روانی و اجتماعی، راهی مؤثر برای مقابله افراد و خانواده‌هایشان با چنین موقعیت‌هایی است (ایمرزل و توبرخن^۲، ۲۰۱۱).

بنابراین تجربه زیسته احساسات مذهبی و انجام دادن اعمال عبادی نه تنها موجب کاهش استرس عاطفی ناشی از وقایع گوناگون زندگی می‌شوند بلکه فراتر از آن به رنج و درد در زندگی معنا می‌بخشد و تحمل آن را نیز آسان‌تر می‌کند (کونینگ^۳، ۲۰۰۲). واکاوی احساسات دینی با توجه به نیاز دوگانه بشر به احساسات مثبت ناشی از دین در شرایط رنج و کمک برای گذر از بحران (کریسینسکا^۴ و همکاران، ۲۰۱۴: ۳۵۲) و احساسات منفی ناشی از تعطیلی مناسک و تجمعات دینی، ضروری به نظر می‌رسد.

در جوامعی مانند ایران و استان سیستان و بلوچستان با تاریخچه حیات دینی قوی و بروز همه‌گیری کرونا، فهم افراد از احساسات دینی در مقابله با بحران کرونا اهمیت بسزایی دارد که باید در گروه‌های مختلف اجتماعی در جامعه ایران مورد واکاوی و تبیین قرار گیرد. استان سیستان و بلوچستان یکی از استان‌های پهناور کشور است که دارای بافت سنتی و جامعه‌ای مذهبی، با شبکه روابط اجتماعی قوی و خانواده‌گرا است. جامعه سیستان و بلوچستان در بحران

^۱ Franz Höllinger & Johanna Muckenhuber

^۲ Tim Immerzeel & Frank Van Tubergen

^۳ Harold G. Koenig

^۴ Karolina Kryszynska

کرونا با توجه به عدم دسترسی به امکانات کافی درمانی و بهداشتی و زیرساخت های اقتصادی و آموزشی و ارتباطی نظیر اینترنت، شرایط سخت تری را تجربه کرد که نیازمند استراتژی هایی جهت عبور از بحران بود. هرچند استفاده از دین به عنوان استراتژی مقابله در برابر بحران ها در وهله اول برای کسانی رخ می دهد که جامعه پذیری مذهبی داشته اند (ووآس و چاوس^۱، ۲۰۱۶) پس دور از ذهن نیست که جوامعی با بافت مذهبی زودتر از سایر جوامع به احساسات دینی خود جهت عبور از بحران و حفظ خود رجوع می کنند. علاوه بر این با توجه به تعطیلی تجمعات و کاهش مراسم و مناسک جمعی دینی، و قرنطینه های خانگی و حضور بیشتر اعضای خانواده نزد یکدیگر، خانواده بیش از پیش تبدیل به محملی برای بروز احساسات دینی شد. بر این اساس، می توان گفت ابعاد تجربه زیسته خانواده ها از احساسات دینی برای گذر از بحران کرونا نیاز به تدقیق و فهم بیشتری داشت.

پژوهش حاضر به مطالعه پدیدارشناسانه احساسات دینی و نقش آن در گذر از بحران کرونا در خانواده های سیستان و بلوچستان پرداخته است. این استان از نظر مذهبی، اهل تسنن و تشیع را شامل می شود. هرچند ادیان و مذاهب در اعتقادات و اعمال عبادی تفاوت هایی دارند اما احساسات دینی پدیده اجتماعی مشترک بین ادیان است که در همه دینداران با توجه به نمادهای دینی خود پدیدار می شود و آن را تجربه می کنند. به همین جهت، برای دستیابی به معانی عمیق و فرامذهبی، کنشگران از هر دو مذهب در پژوهش مورد توجه قرار گرفت. بر این اساس، این تحقیق با هدف فهم تجربه زیسته احساسات دینی و سازگاری با دوران وقوع بحران کووید ۱۹ در خانواده های سیستان و بلوچستان با روش شناسی پدیدارشناسی توصیفی صورت گرفته است.

پیشینه تجربی پژوهش

متقی نیا (۱۴۰۰) در پژوهش خود به این نتیجه گیری رسیده که افراد دارای ادراک بالاتر در دینداری و معنویت در مقایسه با افراد بدون ادراک از دین و معنویت، از عملکرد بهتری در مواجهه با بیماری کووید ۱۹ برخوردار بودند. در پیش بینی تأثیر عوامل مختلف بر رشد شخصیتی افراد مشخص شد که ادراک بالا از دین در مواجهه با بیماری کرونا در کنار داشتن هدف در زندگی مهم ترین عوامل تأثیرگذار در رشد شخصیتی فرد است. تحقیق وی نشان داد که حتی در شرایط آسیبزا و تهدیدکننده زندگی، مانند آنچه که ویروس کرونا در جهان ایجاد کرده، می توان شاخص های رشد مثبت را در سطوح مختلف زندگی پیدا کرد، که دربرگیرنده ظرفیت انسان برای غلبه بر مشکلات باشد.

^۱ David Voas & Mark Chaves

چیت‌ساز قمی (۱۳۹۹) با اشاره به اهمیت حوزه دین پس از وقوع کرونا و چالش‌های پیش روی دین در جامعه ایران با تعطیلی اماکن مذهبی و تعلیق مناسک دینی، دو فرضیه را بیان می‌دارد. در فرض اول بحران عظیمی در دینداری جامعه ایران را مطرح کرده، و در فرض دوم از بازگشت به دین و تقویت دین‌داری سخن می‌گوید. که قضاوت درباره تأثیر کرونا بر دینداری ایرانیان را به آینده و انجام پیمایش‌های ملی در این حوزه واگذار می‌کند.

خوش‌محب (۱۳۹۹) نیز در پژوهشی با عنوان «ملاحظات سلامت معنوی در بحران کرونا»، به این نکته اشاره دارد که با بروز همه‌گیری کرونا ما شاهد بروز و گسترش قابل توجه ابعاد سلامت معنوی و افزایش دینداری به شکل‌های مختلف بودیم و تمرین صبر و توکل و امید به رحمت الهی از مهم‌ترین مؤلفه‌های ارتقای سلامت معنوی در جامعه است.

مطلبی و صالح (۱۳۹۹) بیان می‌دارند که چالش‌های نوین بشری همچون ویروس کرونا می‌تواند پوسته و ظواهر سبک زندگی از جمله دینداری را متحول کند، اما در فلسفه و هدف دین و دینداری تغییری ایجاد نمی‌شود. می‌توان گفت حتی میزان گرایش به دین و دینداری با توجه به بحران‌های بشری، لزوم آرام‌بخشی و تسکین آلام انسان‌ها، ناکارآمدی مدرنیته و تکنولوژی در رفع رنج بشری و ... افزایش می‌یابد. اثر این ویروس بر ماهیت و فلسفه دین را می‌توان بسیار اندک در نظر گرفت، اما در بخش مناسک دینی بیشترین تأثیرات ویروس کرونا قابل بررسی است، بخصوص در بخش عامه که بیشترین دین و دینداری خود را از اجرای مناسک و شعائر دینی اخذ کرده‌اند. به همین دلیل وقتی حرم‌ها، زیارتگاه‌ها، مساجد، و سایر تجمعات و مراسم مذهبی تعطیل می‌شوند، چالش‌ها و ابهامات دینی در این شاخص‌ها صورت-بندی می‌شود، در نتیجه در این بخش تأثیرات کرونا به طور کوتاه‌مدت بیش از سایر بخش‌ها در موضوع دینداری بوده است.

کووالچیک^۱ و همکاران (۲۰۲۰) نیز با اشاره به این نکته اذعان می‌کنند که با وقوع همه-گیری کرونا در جهان، جوامع واکنش‌های مختلفی از خود نشان دادند اما در بخش‌های زیادی این بیماری توانست شکنندگی انسان را آشکار سازد و اکثر جوامع را با احساساتی همچون ترس و ناتوانی مواجه سازد، ولی مذهب یکی از راه‌های مقابله با این احساسات منفی بود. تا پیش از وقوع بحران کرونا نقش مذهب در زندگی اکثر جوامع مدرن کم‌رنگ شد بود. اما آنان در این پژوهش نشان دادند که رنج و ترس این بیماری موجب «نوسازی مذهبی» در جوامع شده است و ما شاید در جهان پسا کرونا شاهد افزایش دینداری و معنویت باشیم.

^۱ Oliwia Kowalczyk

لوگتی^۱ و همکاران (۲۰۲۰) در پژوهشی مقطعی در کشور برزیل به این نتیجه رسیدند که مذهب به عنوان عاملی محافظتی عمل می‌کند و در طی همه‌گیری کووید ۱۹، افراد مذهبی با سطح بالاتری از امید زندگی می‌کردند و ترس و نگرانی کمتری را تجربه می‌کردند. چن^۲ و همکاران (۲۰۲۰) نیز با مطالعه رفتار کارکنان بخش مراقبت‌های بهداشتی نشان دادند افرادی که حداقل یک بار در هفته اعمال دینی انجام می‌دهند احتمال کمتری برای مرگ بر اثر ناامیدی دارند و حتی شرکت در مراسم مذهبی را از عوامل ایجاد احساسات مثبت دینی در افراد برای تحمل شرایط سخت کاری در دوران کرونا تشخیص می‌دهند. بوگوشفسکی^۳ و همکاران (۲۰۲۰) تأثیرات همه‌گیری کرونا بر دینداری را در کشور لهستان مورد بررسی قرار دادند و با اشاره به این نکته که این کشور از گذشته یکی از مذهبی‌ترین جوامع اروپایی بوده است، بیان می‌دارند که با بروز همه‌گیری کرونا توجه به اعمال عبادی بیشتر شده و مردم زمان بیشتری را صرف عبادات مذهبی می‌کنند. هرچند عبادات جمعی از سوی دولت به شدت محدود شده و تجمعات مذهبی مانند گذشته امکان برگزاری ندارند اما جامعه، تمایلات و احساسات مذهبی بیشتری از خود نشان می‌دهد. این افزایش توجه به عبادات، در افرادی که قبلاً نیز به اعمال عبادی مقید بودند، بیشتر به چشم می‌خورد. در مجموع مردم این کشور با بحران‌های ناشی از کرونا، تمایلات و احساسات مذهبی بیشتری را از خود نشان دادند.

مولتنی^۴ و همکاران (۲۰۲۱) نیز در پژوهشی با عنوان «جست‌وجوی راحتی در دین: ناامنی و رفتار مذهبی در طی همه‌گیری کووید ۱۹ در ایتالیا»، با بیان تأثیر این بیماری بر زندگی افراد این کشور به نقش رفتارهای مذهبی در کنار آمدن با احساس ناامنی ناشی از این همه‌گیری اشاره کرده‌اند و نشان می‌دهند که خانواده‌هایی که حتی یک بیمار کرونایی داشتند بیش از خانواده‌هایی که تا کنون درگیر نشده بودند از برنامه‌های مذهبی رادیو و وب استفاده می‌کردند و دعا و نیایش در این کشور روند افزایشی داشته است و به این نکته نیز اشاره دارند که راهکارهای مذهبی در مقابله با احساسات منفی ناشی از کرونا در افرادی که از کودکی در خانواده مذهبی بزرگ شده‌اند شدت بیشتری داشته است.

^۱ Giancarlo Lucchetti

^۲ Ying Chen

^۳ Rafał Boguszewski

^۴ Francesco Molteni

زاپاتا^۱ (۲۰۱۸) در پژوهش خود به بررسی تأثیر بلایای طبیعی بر علائق و احساسات مذهبی مذهبی در کانادا پرداخته و بیان می‌دارد که یکی از راهکارها برای کنار آمدن با خسارت‌های انسانی و اقتصادی ناشی از بلایای طبیعی، روی آوردن به دین در جوامع است. اما این بروز احساسات و ترجیحات دینی در همه گروه‌های اجتماعی یکسان روی نخواهد داد و در گروه‌های مذهبی و جوامعی با پیشینه قوی‌تر مذهبی بروز ترجیحات دینی شدت بیشتری دارد.

آلبرس^۲ و همکاران (۲۰۱۰) در پژوهش خود نشان می‌دهند که اعتقادات مذهبی، حتی در زمان بیماری موجب کنار آمدن بهتر فرد با بیماری می‌شود و فرآیند بهبودی پس از بستری شدن را با ایجاد نگرش مثبت در فرد در شرایط سخت، تسریع می‌بخشد.

بر اساس پژوهش‌های انجام‌گرفته، در وقوع بحران‌ها نظیر همه‌گیری کرونا، شاهد افزایش دینداری در جوامع خصوصاً جوامعی با سابقه مذهبی هستیم. بر این اساس، در پژوهش حاضر به مطالعه کیفی تجربه زیسته احساسات دینی خانواده‌ها در عبور از بحران کرونا در سیستان و بلوچستان خواهیم پرداخت.

واکاوی مفاهیم نظری

دین از نظر برگر^۳، تابع زمینه، متن، محیط، زبان و اوضاع و احوال پیرامونی است. زیرا واقعیت و شناسایی به بافت‌ها و زمینه‌های اجتماعی مربوط می‌شوند (برگر، ۱۳۷۵: ۹). با این نگاه برگر تلاش می‌کند صورت‌بندی جدیدی از دین ارائه دهد. انسان در این صورت‌بندی کنشگری فعال است که در تعامل و رابطه مستقیم محیط و شرایط زندگی قرار دارد و درون شبکه‌ای از معانی و باورها و ساخت‌های زبانی زندگی می‌کند. دین تابعی از موقعیت و وضعیت کنشگران در این جهان است. برگر برای تبیین این صورت‌بندی از مفهوم عقل سلیم و جنبه عمومی کنش‌های انسانی استفاده می‌کند. او بر این نظر است که غرایز پایدار و مشخص انسان-ها بسیار محدودند. در نتیجه، پایداری زندگی اجتماعی باید از دل آن ارزش‌ها و معانی دینی بیرون بیاید که کانون واقعی سازمان اجتماعی را پدید می‌آورند و در آن مشترکند. از این جا توجه خود را به شیوه تکوین و عینیت یافتن این معانی در نهادهای اجتماعی و جامعه‌پذیری اعضای جدید جامعه معطوف می‌کند. ایده‌ها و ارزش‌های فرهنگی و هنجارها، کانون سازمان اجتماعی تلقی می‌شوند که در آن اعضای جدید، اجتماعی شدن را از سر می‌گذرانند. در نتیجه با کار جامعه‌شناختی بر روی دین و در نظر گرفتن رابطه موجود بین محیط و موقعیت و

^۱ Oscar Zapata

^۲ Gwenda Albers

^۳ Peter Ludwig Berger (1929—2017)

ذهنیت می‌توان به شناخت درستی از دین رسید. برگر جامعه‌شناس بیشتر به جنبه کارکردی دین توجه دارد، تعریف کارکردی دین در واقع ناظر به موقعیت‌های اجتماعی و نسبت‌های گوناگون زمانی - مکانی و ظرفیت‌های شناختی و فرهنگی است. تعریف کارکردی بر این دیدگاه استوار است که کار جامعه‌شناسی ناظر به سوژه‌های انسانی و نیز ساخت‌های ذهنی و زبانی است. امور ماورایی به عرصه زندگی جمعی انسان‌ها وارد می‌شوند و با تعیین نحوه زیست انسان، به حیات فردی انسان نوعی آرامش و دوام، و برای زندگی جمعی نوعی اتحاد و انسجام به ارمغان می‌آورد. هدف از دین، دل سپردن به مجموعه‌ای از معانی و پایدار ساختن معانی متزلزل و ناپایدار اجتماعی است (کرمی‌پور، ۱۳۸۸: ۱۴۶).

دین شامل موضوعات مقدس است که اهمیت احساسی دارند. اشیای دینی اهرمی برای احساسات در زندگی می‌شوند. آنها عواطف متفاوتی را طلب می‌کنند و به میدان می‌آورند، و احساسات نامطلوب را به عقب می‌رانند. دین همچنین به افراد کمک می‌کند تا در مقابل احساساتشان بایستند. مثلاً اعتراف در کاتولیک‌ها باعث می‌شود که افراد احساس بخشودگی کنند. بسیاری از ادیان از رویکردهای عملی برای دستکاری احساسی برخوردارند: از طریق دعا، مدیتیشن، مراسم جمعی و فردی و ... به طور کلی احساسات دینی، در رابطه دیالکتیک بین عینیت و ذهنیت با نمادها به وجود می‌آید. این رابطه می‌تواند برای یک فرد خاص باشد یا به یک اجتماع با یک برنامه احساسی مشترک انتقال یابد (ریس و وودهد^۱، ۲۰۱۰).

نوریس و اینگلهارت^۲ برای بررسی روند جهت‌گیری مذهبی و بحران‌ها در جهان از پیمایش‌های جهانی استفاده کرده‌اند و نظریه نامنی وجودی و دینداری را مطرح می‌کنند. این نظریه می‌گوید: احساس آسیب‌پذیری در برابر خطرات جسمی و اجتماعی و شخصی، عامل اساسی دینداری است. و چنین استدلال می‌کنند که در شرایط نامنی وجودی، انسان‌ها به اقتدار و قابل پیش‌بینی بودن نیاز دارند، که این امر احتمال بروز احساسات مذهبی و شرکت در مراسم مذهبی را افزایش می‌دهد (نوریس و اینگلهارت، ۲۰۱۱).

مردم اغلب برای مقابله با مشکلات و حوادث غیرقابل پیش‌بینی زندگی به دین متوسل می‌شوند. تحقیقات نیز نشان می‌دهند که دین در فجایع و شرایطی که انسان با عدم ثبات و اطمینان خاطر مواجه می‌شود، امید و پشتیبانی احساسی را ارائه می‌دهد، و در وقایع چالش برانگیز زندگی مانند مرگ عزیزان و بیماری‌های جدی و حتی بلایای طبیعی، جوامع به سمت دینداری می‌روند (آنو و واشکونسلوش^۳، ۲۰۰۵).

^۱ Ole Riis & Linda Woodhead

^۲ Pippa Norris & Ronald Inglehart

^۳ Gene G. Ano & Erin, B Vasconcelles

چه مکانیسمی موجب رابطه بین شرایط و دینداری می‌شود؟ یک احتمال آن است که دینداری اثرات منفی ناامنی‌ها و تنش‌ها و بی‌ثباتی‌ها را کاهش می‌دهد و به عبارت دیگر افراد در شرایط بحرانی به اعمال دینی روی می‌آورند زیرا دین را نوعی سپر دفاعی خود در برابر مشکلات می‌دانند (سیبلی و بولبولیا^۱، ۲۰۱۲). دین پاسخ‌هایی رضایت‌بخش به سؤالات مربوط به معانی پر استرس و تنش زندگی چون مرگ و بیماری و رنج ارائه می‌دهد (آلپورت^۲، ۱۹۶۰). به عقیده^۳ گیرتز احساسات دینی حالت مشخص و نهادینه دارند و انگیزه‌ها و ارزش‌ها را به وجود می‌آورند. او راهی را نشان می‌دهد که در آن نظم نمادین - دینی، برانگیزاننده احساسات هستند و احساسات، نظم نمادین - دینی را تولید می‌کنند. خصوصیات مهم احساسات دینی عبارتند از تنظیم احساسی و انتقال و تعالی احساسی و الهام گرفتن. احساسات دینی همانند احساسات مادی از شرایط مادی و نمادین و اجتماعی تأثیر می‌پذیرند. این امر منجر به شکل‌گیری الگوی احساسی می‌شود که ممکن است در کل زندگی پایدار بماند. این تنظیم احساسی در سه سطح فردی و گروهی و جامعه‌ای اتفاق می‌افتد (ریس و وودهد، ۲۰۱۰). در سطح فردی، دین ممکن است احساس امیدواری یا ترس را تقویت کند. در سطح گروهی، روابط نمادین برای تثبیت احساسات جمعی به کار می‌رود. به عنوان مثال، گروه‌های دینی می‌توانند عواطف ناسازگار را حذف کنند و افراد را در مسیرهای عاطفی تعیین‌شده توسط گروه قرار دهند. در سطح جامعه‌ای نیز احساسات دینی می‌توانند ساختار زندگی افراد را شکل دهند. با توجه به دیدگاه‌های مختلف می‌توان چنین استنباط کرد که از نظرگاه بسیاری جامعه‌شناسان، دین در جوامع به زندگی معنا می‌بخشد و سازگاری انسان‌ها را در شرایط سخت امکان‌پذیر می‌سازد. از طرفی اغلب جامعه‌شناسان بیشتر بعد جمعی دین را مد نظر قرار می‌دهند و به طور مثال کالینز^۴ در نظریه^۴ زنجیره^۴ مناسک تعاملی به انرژی احساسی ایجادشده ناشی از شرکت در مناسک جمعی اشاره دارد که همین انرژی احساسی عاملی برای تقاضای شرکت مجدد در مناسک است و در مناسک دینی سطح این انرژی احساسی منقل شده بالا است. از سوی دیگر نظریه‌پردازانی چون نوریس و اینگلهارت در کتاب مقدس و سکولار: دین و سیاست در سراسر جهان، با انجام پیمایش‌های سراسری در کشورهای اروپایی، با بیان نظریه^۴ ناامنی وجودی و دینداری، به افزایش دینداری در کشورها با وقوع بحران‌ها اشاره دارند. و طبق نظر جامعه‌شناسان حوزه^۴ احساسات نیز دین موجب ایجاد احساسات دینی می‌شود که این

^۱ Chris G. Sibley & Joseph Bulbulia

^۲ Gordon Willard Allport

^۳ Clifford James Geertz (1926-2006)

^۴ Randall Collins

احساسات حتی در سطح فردی و خانوادگی نیز موجب ایجاد امیدواری و مقابله با ترس و حذف عواطف ناسازگار می‌شود. در بحران همه‌گیری کرونا نیز مردم جهان به یکباره دچار وضعیتی از پیش تعیین‌نشده و ناامن شدند. مشکلات اقتصادی و اجتماعی ناشی از قرنطینه‌ها و تعطیلی مشاغل از یک سو و بیماری و رنج ناشی از آن و همچنین مرگ عزیزان، این ناامنی و اضطراب را در میان مردم گسترش داد. پس گرایش مردم خصوصاً در مناطق سنتی با بافت مذهبی به دین و بروز احساسات دینی برای گذر از بحران و ایجاد حس امید، چندان دور از ذهن نیست.

روش پژوهش

تحقیق حاضر با توجه به بافت بومی و مذهبی و سنتی حاکم بر استان سیستان و بلوچستان با روش‌شناسی کیفی از نوع پدیدارشناسی توصیفی، تجربه زیسته خانواده‌های این منطقه از مواجهه با بیماری کرونا را مورد مطالعه قرار داده است. این مطالعه پدیدارشناسی در بین اعضای متفاوت خانواده‌هایی که در استان سیستان و بلوچستان زندگی می‌کردند صورت گرفت. در این تحقیق ۴۰ نفر از اعضای زن و مرد با شیوه نمونه‌گیری هدفمند با حداکثر تنوع مورد مصاحبه عمیق و ساختارنیافته قرار گرفتند. در پدیدارشناسی تأکید بر تنوع زمینه‌های مشارکت‌کنندگان است تا دیدگاه‌های گوناگون در مورد مسئله تحقیق بروز یابد. مشارکت‌کنندگان تا جای ممکن به لحاظ جنسیت و قومیت و مذهب با یکدیگر متفاوت بودند. در این تحقیق هر دو مذهب شیعه و اهل تسنن مورد مطالعه قرار گرفتند. احساسات دینی پدیده اجتماعی مشترک بین ادیان است که در همه دینداران با توجه به موضوعات و نمادهای دینی خود پدیدار می‌شود و آن را تجربه می‌کنند. معیار تعیین حجم نمونه بر اساس رسیدن به نقطه اشباع نظری تعیین شد. سؤالات مصاحبه‌ها حول موضوع تجربه‌های احساسی وابسته به دین خانواده‌ها در دوران قرنطینه خانگی و مواجهه با بحران کرونا شکل گرفت تا فهم دقیق‌تری از معنا و کنش‌های خانواده‌ها در وضعیت اپیدمی کرونا استخراج شود.

پیش از انجام مطالعه، ابتدا تجربیات و باورها و پیش‌فرض‌های فردی محققان، بازنویسی شد تا ضمن آگاهی از آنها، از تأثیر آنها در تفسیر جلوگیری شود. برای بالا بردن صحت و اعتبار مطالعه، از روش‌هایی نظیر کنار گذاشتن دانش قبلی محقق، استفاده از نظرات محققان مختلف در جهت تحلیل درست و بی‌طرفانه، اعتبار پاسخگو، و برگشت به شرکت‌کنندگان و سؤال از آنها هنگام تجزیه و تحلیل داده‌ها استفاده شد (لینکلن و گوبا^۱، ۱۹۸۵).

^۱ Yvonna S. Lincoln & Egon G. Guba

روش تحلیل داده‌ها، با استفاده از روش تحلیل کولایزی که شامل هفت مرحله است، انجام شد. در مرحله اول مصاحبه‌ها به صورت کامل و دقیق نوشته شد و برای درک کلی از تجربه زیسته مشارکت‌کنندگان مورد بازخوانی مجدد قرار گرفت. در مرحله بعدی متن نوشته‌شده مصاحبه‌ها به واحدهای معنی‌دار تقسیم شد. پس از تفکیک واحدهای معنی‌دار، واحدهای مرتبط با موضوع انتخاب شد. سپس معنای هر یک از عبارات‌های مهم توضیح داده شد. در این مرحله سعی شد تا توصیف داده شده به این واحدهای معنایی، برگرفته از خود متن باشد. پس از اتمام کدگذاری کامل متن، کدهای تکراری حذف و با تشکیل دسته‌بندی جدید، معنایی مشترک از واحدهای معنایی استخراج شد و ۴۵ مضمون اولیه شکل گرفتند. بعد از آن دسته‌بندی معنایی فرمول‌بندی شده انجام گرفت و معنایی و مضامین مشترک در دسته‌بندی‌های متفاوت قرار گرفتند. سپس به هر طبقه یک عنوان خاص داده شد که اصطلاحاً مضمون‌های فرعی نامیده می‌شوند. مضمون‌های فرعی در حقیقت معنایی است که محقق به کدهای توصیفی می‌دهد، که ۸ مضمون فرعی به دست آمد. در مرحله بعدی مضمون‌های فرعی مورد جمع‌بندی قرار گرفتند. به عبارتی مضمون‌های فرعی در ارتباط با هم و کنار هم قرار گرفتند. پس از جمع‌بندی مضمون‌های فرعی، ۲ مضمون اصلی به دست آمد و مورد تحلیل قرار گرفت. در آخرین مرحله جهت اعتباریابی یافته‌های استخراج شده، از روش اعتبار پاسخگو استفاده شد و کدگذاری به دست آمده همراه با نقل قول مشارکت‌کنندگان در اختیار تعدادی از مشارکت‌کنندگان و صاحب‌نظران قرار گرفت. همچنین برای رعایت اخلاق پژوهش به شرکت‌کنندگان این اطمینان داده شد که مصاحبه‌ها به صورت محرمانه است و برای حفظ حریم شخصی افراد به هر کدام از شرکت‌کنندگان یک کد جهت گزارش اظهارات تعلق گرفت.

یافته‌های پژوهش

مشارکت‌کنندگان این تحقیق را اعضای متفاوت خانواده‌هایی که در مناطق مختلف استان سیستان و بلوچستان زندگی می‌کنند تشکیل می‌دهد (جدول شماره ۱). جنسیت مشارکت‌کنندگان شامل ۲۷ زن و ۱۳ مرد، و از نظر وضعیت تأهل شامل ۱۶ نفر مجرد و ۲۴ نفر متأهل بود. مشارکت‌کنندگان از بین قومیت و مذهب مختلف، ۱۷ نفر اهل تسنن و از قومیت بلوچ و ۲۳ نفر شیعه و فارس انتخاب شدند. سن مشارکت‌کنندگان نیز از اعضای متفاوت خانواده از سنین ۱۸ سالگی تا ۴۵ سالگی انتخاب شدند.

جدول شماره ۱: ویژگی‌های مشارکت‌کنندگان تحقیق						
ردیف	جنسیت	سن	مذهب	قومیت	وضعیت تأهل	محل سکونت
۱	مرد	۳۶	تسنن	بلوچ	متأهل	ایرانشهر
۲	مرد	۲۲	شیعه	فارس	مجرد	نصرت آباد
۳	زن	۴۵	شیعه	فارس	متأهل	زابل
۴	مرد	۲۹	شیعه	فارس	متأهل	زابل
۵	زن	۱۹	شیعه	فارس	مجرد	زابل
۶	زن	۲۷	تسنن	بلوچ	متأهل	خاش
۷	مرد	۲۱	شیعه	فارس	مجرد	زاهدان
۸	زن	۴۰	تسنن	بلوچ	متأهل	زاهدان
۹	مرد	۲۳	شیعه	فارس	مجرد	زاهدان
۱۰	زن	۲۹	تسنن	بلوچ	متأهل	نصرت آباد
۱۱	زن	۳۲	شیعه	فارس	متأهل	زاهدان
۱۲	مرد	۲۰	تسنن	بلوچ	مجرد	نیک شهر
۱۳	زن	۳۵	تسنن	بلوچ	متأهل	سراوان
۱۴	زن	۳۴	شیعه	فارس	متأهل	زاهدان
۱۵	مرد	۱۸	تسنن	بلوچ	مجرد	سرباز
۱۶	زن	۲۰	شیعه	فارس	مجرد	زاهدان
۱۷	زن	۲۴	شیعه	فارس	متأهل	زاهدان
۱۸	زن	۳۳	شیعه	فارس	متأهل	نصرت آباد
۱۹	زن	۲۱	شیعه	فارس	مجرد	زاهدان
۲۰	زن	۳۸	شیعه	فارس	متأهل	زاهدان
۲۱	زن	۲۵	شیعه	فارس	مجرد	زاهدان
۲۲	زن	۲۴	تسنن	بلوچ	متأهل	ایرانشهر
۲۳	زن	۲۱	شیعه	فارس	مجرد	ایرانشهر
۲۴	زن	۲۶	شیعه	فارس	مجرد	زاهدان
۲۵	زن	۲۸	تسنن	بلوچ	متأهل	زاهدان
۲۶	زن	۳۹	تسنن	بلوچ	مجرد	زاهدان
۲۷	زن	۴۰	تسنن	بلوچ	متأهل	سرباز
۲۸	زن	۱۹	شیعه	فارس	مجرد	نیک شهر
۲۹	زن	۲۷	شیعه	فارس	متأهل	کشیک
۳۰	زن	۳۴	شیعه	فارس	متأهل	زاهدان
۳۱	مرد	۲۸	تسنن	بلوچ	متأهل	زرآباد
۳۲	مرد	۲۶	تسنن	بلوچ	مجرد	زاهدان
۳۳	زن	۳۵	شیعه	فارس	متأهل	زابل
۳۴	مرد	۳۷	تسنن	بلوچ	متأهل	سرباز
۳۵	زن	۲۲	تسنن	بلوچ	مجرد	زاهدان
۳۶	زن	۲۰	شیعه	فارس	مجرد	زابل
۳۷	مرد	۴۳	تسنن	بلوچ	متأهل	دلگان
۳۸	زن	۳۱	شیعه	فارس	متأهل	زاهدان
۳۹	مرد	۴۳	شیعه	فارس	متأهل	زابل
۴۰	مرد	۲۰	تسنن	بلوچ	مجرد	زرآباد

احساسات دینی و سازگاری با بحران کرونا در خانواده

مضمون نهایی تحقیق احساسات دینی و سازگاری با بحران کرونا در خانواده است که از درون دو مضمون اصلی «تعالی احساسی خانواده با پیوند به سرچشمه الهی» و «تجدید تنظیم احساس دینی در مقابله با کرونای چالش‌زا» استخراج شده است. با توجه به تحلیل گفته‌های مشارکت‌کنندگان مضمون احساسات دینی و سازگاری با بحران کرونا در خانواده دربرگیرنده مجموعه‌ای از احساسات، تعلقات، شناخت، و کنش‌های برگرفته از دین است که توانایی همراهی و در نهایت سازگاری خانواده‌ها با این بحران پزشکی در حوزه سلامت عمومی، در اپیدمی کرونا را فراهم ساخته است، و سازوکار عمل آن به گونه‌ای است که خانواده‌ها را به آینده و دوران پسا کرونا، امیدوار نگاه می‌دارد.

هر کدام از مضامین اصلی نیز از درون مضامین فرعی دیگر پدید آمده است که در زیر به تفصیل تشریح می‌شود. نتایج تحلیل یافته‌ها و مضامین مشترک حاصل از تجربه زیسته خانواده‌های استان سیستان و بلوچستان در جدول شماره ۲ آمده است.

جدول شماره ۲: تحلیل مضمون احساسات دینی و سازگاری با بحران کرونا در خانواده

مضامین اصلی	مضامین فرعی	مضامین اولیه
تعالی احساسی خانواده با پیوند به سرچشمه الهی در بحران کرونا	تسهیل زندگی خانوادگی با قدرت ایمان الهی در شرایط کرونا	امید الهی به عبور از مشکلات کرونا / خوش‌بینی به آینده مبتنی بر آیات قرآن / امید به پایان کرونا و عادی شدن اوضاع به مدد الهی / امید مذهبی به نجات از ویروس
	پناه الهی و زدودن ترس از مرگ در شرایط کرونا	یاد خدا برای کاهش ترس از بیماری / دعا کردن برای دوری بلا از خانواده / دعای بیشتر برای حفاظت الهی از خانواده / ترس از ابتلای خانواده و مناجات بیشتر با خداوند / شکر خدا برای در امان ماندن و ترس از مرگ / زدودن ترس با توکل به خداوند و از لحظه بهره بردن / یاد مرگ و گرایش به سمت خدا
	خانواده دین‌مدار و بهبود روحیه خانوادگی	رواج جو دینی در خانواده و استفاده از تذکره برای محافظت خانواده از بلای کرونا / گفتمان دینی امیدبخش خانواده در مشکلات کرونا / قوت قلب دادن خانواده موافق با خواست الهی
	احساسات مثبت دینی در خانواده	تقویت ایمان و قدردانی از نعمت سلامتی با توکل به خدا / مصونیت دینی و احساس مثبت دینی / احساس پاک اطاعت از خدا با تربیت دینی والدین / دین منبع

مضامین اصلی	مضامین فرعی	مضامین اولیه
		بهبود روحی خانواده و مقاومت در برابر مصائب کرونا/ حس خیر الهی و رضایت از وقوع کرونا به خاطر تعطیلی دانشگاه/ دین و دعا حلال مشکلات و منشأ احساس خوب
	امداد الهی در گذار خانواده از خطرات کرونا	راز و نیاز کردن برای بهبود احساس/ دعا برای رفع کرونا/ دعا برای بهبود شرایط/ احساس نیاز به انجام فرائض دینی جهت شفا/ ایمان و تکیه به خدای یکتا اولین ریسمان نجات
تجدید تنظیم احساس دینی در مقابله با کرونای چالش‌زا	بحران‌زدایی با تقویت احساس تعلق دینی در خانواده	توجه بیشتر مردم به خدا و روزه و صدقه/ پایبندی بیشتر به عبادات در آینده/ معنویت‌گرایی جایگزین دنیاگرایی/ تقویت علم و عمل دینی/ ایمان بیشتر به خداوند/ درونی شدن احساس تعلق و ثبات دین در هر شرایط/ تقویت اعتقادات به خاطر دیدن نتیجه دعا در واقعیت/ اثبات برتری قدرت خداوند با کرونا
	بازاندیشی مثبت و تطابق کنش‌های دینی خانوادگی با شرایط کرونا	بازاندیشی در تعاملات اجتماعی سازنده و مثبت با خانواده/ تمرکز بر باورهای دینی به جای مناسک دینی/ نقش اراده خداوند و تلاش ما در پیروزی و گذار از بحران کرونا/ برگزاری جلسات مذهبی با رعایت پروتکل بهداشتی برای طلب محافظت از خانواده/ نذر جدید مطابق با شرایط کرونا به فقیران/ پایبندی به اصول و واجبات دینی/ انجام درست وظایف دینی به طور آزادانه در خانه
	احساس منفی ناشی از تقلیل دین	کرونا به عنوان عذاب الهی و احساس گناه جمعی/ ناراحتی از تعطیلی مراکز تعامل مذهبی/ کرونا آزمایش الهی/ به چالش کشیدن قدرت بشر/ موقتی دانستن عذاب الهی

مضمون اصلی اول: تعالی احساسی خانواده با پیوند به سرچشمه الهی در بحران کرونا

مضمون اصلی تعالی احساسی خانواده با تمسک به سرچشمه الهی از پنج مضمون تسهیل زندگی خانوادگی با قدرت ایمان الهی در شرایط کرونا، امداد الهی در گذار خانواده از خطرات کرونا، پناه الهی و زدودن ترس از مرگ در شرایط کرونا، خانواده دین‌مدار و بهبود روحیه خانوادگی، و احساسات مثبت دینی در خانواده تشکیل شده است.

۱- تسهیل زندگی خانوادگی با قدرت ایمان الهی در شرایط کرونا: این مضمون فرعی از مضامین اولیه خوشبینی به آینده مبتنی بر آیات قرآن، امید الهی به عبور از مشکلات کرونا، امید به پایان کرونا و عادی شدن اوضاع زندگی به امید الهی، و امید مذهبی به نجات خانواده از ویروس به دست آمده است. در دوران کرونا ایمان و امید الهی به عبور از مشکلات کرونا، در بخشی از اقوام شدت بیشتری گرفته است تا حدی که تنها راه نجات از این بحران لطف الهی و امید به او تلقی می‌شود. این امید به خدا در زندگی متدینین سابقه طولانی دارد و آنها حل برخی از مسائل را به مفهوم «امید به خدا» ارجاع می‌دهند که با امید و لطف الهی توانسته‌اند از سد مشکلات زندگی عبور کنند، به عنوان مثال مصاحبه‌شونده شماره ۲ می‌گوید: «به امید خدا در آینده همه مشکلات را مثل مشکلات قبلی می‌گذرونیم.»

با بروز کرونا دینداران با خوشبینی به آینده مبتنی بر آیات قرآن خود را دلداری می‌دهند، چنانچه در قرآن کریم وعده به آسانی بعد از سختی‌ها داده شده است. بنابراین مصاحبه‌شوندگان این سختی‌ها را گذرا می‌دانند که منجر به راحتی و شیرینی می‌شود. به عنوان مثال مصاحبه‌شونده شماره ۵ می‌گوید: «به آینده خوشبین هستم چون آیه قرآن هست که بعد هر سختی آسانی می‌آید»، که اشاره به آیه «إِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا» (الشرح، ۶) دارد. ایمان به مبدأ هستی به انحای گوناگون می‌تواند موجب تسهیل زندگی خانواده در شرایط سخت کرونا شود. آن طور که مصاحبه‌شونده شماره ۷ می‌گوید: «این اوضاع تمام می‌شود به یاری خدا و همه ما به زندگی و روال عادی خودمان برمی‌گردیم.»

مقصود اکثر مصاحبه‌شوندگان معطوف به زنده ماندن و خروج از بحران کرونا است تا به روال معمول زندگی خانوادگی خویش بازگردند، چنان که مصاحبه‌شونده ۲۰ می‌گوید: «احساس می‌کنم به امید الله متعال این ویروس منقرض می‌شود، و ان شاء الله همه صحیح و سالم در کنار خانواده هایشان زندگی می‌کنند.» در همه‌گیری جهانی کرونا، ایمان دینی شهروندان سیستان و بلوچستانی در تسهیل فرایند زندگی‌شان به گونه‌ای بروز دارد که، زدودن ترس با توکل به خداوند و از لحظه بهره بردن، محل توجهشان است. به عنوان نمونه مصاحبه‌شونده شماره ۱۵ می‌گوید: «حقیقتاً گاهی ترس به سراغم می‌آید ولی با وجود خداوند و توکل به او ترس‌هایم را کم‌رنگ می‌کنم و حتی برای یک روز هم که زنده باشم با امید و عشق زندگی خواهم کرد. آینده رؤیایی بیش نیست؛ امروز را به بهترین شکل زندگی می‌کنم.»

۲- امداد الهی در گذار خانواده از خطرات کرونا: یکی از معانی بین ذهنی احساسات دینی که به تعالی احساسی خانواده و توانایی سازگاری خانواده‌ها با شرایط سخت کرونایی کمک می‌-

کند امداد الهی در گذار خانواده از خطرات کرونا است. مضامین اولیه راز و نیاز کردن برای بهبود احساس، دعا برای رفع کرونا، دعا برای بهبود شرایط، احساس نیاز به انجام فرائض دینی جهت شفا، ایمان و تکیه به خدای یکتا اولین ریسمان نجات، بر ساخت مضمون اصلی امداد الهی در گذار از مراحل خطرزای اپیدمی کووید ۱۹ را پدید می‌آورد. یکی از تفکرات ریشه‌دار که می‌توان مبانی آن را در آیات قرآن و سخنان بزرگان دین یافت، مفهوم امداد الهی است. با توجه به این مفهوم، ربّ قادر متعال، به مؤمنان در مواجهه با بلاها و دشمنان و مشکلات، مدد و یاری می‌رساند و آنان را در حصن خویش، از شرور حفظ می‌کند. دینداران با این عقیده به جنگ اپیدمی خطرناک کرونا می‌روند و برای عقاید دینی در حفاظت از بیماری‌ها و مشکلات اصالت قائل‌اند. برای این منظور و طلب امداد الهی برای برون‌رفت از بحران کرونا، راهکارهایی را نیز پیشنهاد می‌دهند از جمله راز و نیاز کردن برای بهبود احساس، که می‌تواند حال انسان را خوب‌تر کند و احساس خوشایندی و اطمینان به افراد منتقل کند. بنابراین در میان دینداران به راز و نیاز توجه خاصی می‌شود چنانچه مصاحبه‌شونده شماره ۲۳ می‌گوید: «برای اینکه احساسم بهتر بشه با خداوند متعال راز و نیاز می‌کنم.» از آن جا که ارتباط با خدا انواع مختلفی دارد و در مسائل و مصائب، دعا برای رفع آن مشکل مؤثر است، مؤمنان در مواجهه با کرونا به ابزار دعا روی می‌آورند و با دعا کردن به خود آرامش می‌دهند و سعی در دفع آن مرض یا مشکل می‌کنند. با این رویکرد است که مصاحبه‌شونده شماره ۳۱ می‌گوید: «دعا می‌کنم زودتر کرونا بره و امیدوارم.» و همچنین با ابزار دعا و درخواست از خدا به دنبال بهبود شرایط می‌باشند. دعا می‌تواند برای مشکلی خاص یا عمومی انجام شود بنابراین مشارکت‌کنندگان برای عادی شدن شرایط دعا می‌کنند. به عنوان نمونه مصاحبه‌شونده شماره ۳۶ می‌گوید: «دعا می‌کنم که هرچه زودتر شرایط به حالت عادی برگردد.» از مضامین دیگری که کمک به اصلاح امور در دوران کرونا می‌کند، انجام فرائض دینی است که به جهت شفا و نجات از بیماری کرونا انجام می‌شود. با شیوع کرونا، عمل به مناسک دینی و دستورهای شرعی در میان دینداران رواج بیشتری یافته است به این دلیل که نیازمند شفا از جانب خداوند می‌باشند؛ همان طور که مصاحبه‌شونده شماره ۴۰ می‌گوید: «پایبندی بیشتری به نماز و دیگر عبادات دارم، چون بیشتر نیازمند به درخواست شفا و شفاعت از درگاه خداوند هستیم.»

۳- پناه الهی و زدودن ترس از مرگ در شرایط کرونا: مضمون فرعی دیگر تعالی احساسی خانواده با پیوند به سرچشمه الهی در بحران کرونا عبارت است از پناه الهی و زدودن ترس از مرگ در شرایط کرونا که از مضامین اولیه یاد خدا برای کاهش ترس از بیماری/دعا کردن برای دوری بلا از خانواده/دعای بیشتر برای حفاظت الهی از خانواده/ترس از ابتلای خانواده و

مناجات بیشتر با خداوند/ شکر خدا برای در امان ماندن و ترس از مرگ/ زدودن ترس با توکل به خداوند و از لحظه بهره بردن/ یاد مرگ و گرایش به سمت خدا تشکیل شده است. در این مضمون مشارکت‌کنندگان شیعه و اهل تسنن بیان کردند برای غلبه بر ترس از مرگ خود و اعضای خانواده در اثر کرونا به یاد خدا و درگاه الهی پناه برده‌اند. به طور مثال مشارکت‌کننده ۳۵ بر این مضمون ترس از ابتلای خانواده و مناجات بیشتر با خداوند تأکید کرد: «بیشتر با خدا درد و دل می‌کردم که بلایی سر خانواده‌ام نیاد از مریضی خودم ترسی نداشتم ولی برای خانواده‌ام خیلی نگران بودم.»

۴- خانواده دین‌مدار و بهبود روحیه خانوادگی: این مضمون فرعی از مضامین اولیه رواج جبهه دینی در خانواده و استفاده از تذکره برای محافظت خانواده از بلای کرونا/ گفتمان دینی امیدبخش خانواده در مشکلات کرونا/ قوت قلب دادن خانواده موافق با خواست الهی استخراج شده است. به عبارتی طرز فکر و کنش‌های اعضای خانواده بخصوص والدین در آرامش و روحیه دادن به اعضای خانواده در بحران‌ها بسیار کمک‌کننده است. برای همین صحبت‌های مشارکت‌کننده ۱۲ حاکی از گفتمان دینی امیدبخش خانواده در مشکلات کرونا بود: «در هنگام درد و مریضی با امیدی که در گفتار و رفتار خانواده و صحبت‌های آنها مثل هرچه قسمت باشد می‌شود و خدا برای بنده خود بد نمی‌خواهد، کمک کرد تا در مقابله با کرونا مقاوم بایستیم و مبارزه کنیم.»

۵- احساسات مثبت دینی در خانواده: مضامین اولیه تقویت ایمان و قدردانی از نعمت سلامتی با توکل به خدا/ مصونیت دینی و احساس مثبت دینی/ احساس پاک اطاعت از خدا با تربیت دینی والدین/ دین منبع بهبود روحی خانواده و مقاومت در برابر مصائب کرونا/ حس خیر الهی و رضایت از وقوع کرونا به خاطر تعطیلی دانشگاه/ دین و دعا حلال مشکلات و منشأ احساس خوب، نشان‌دهنده مضمون فرعی احساسات مثبت دینی در خانواده است. یکی از مشارکت‌کنندگان شیعه (۷) در مورد مضمون دین منبع بهبود روحی خانواده و مقاومت در برابر مصائب کرونا چنین نقل کردند: «دین به بهبود حال و احساس من و خانواده‌ام در دوران کرونا کمک کرد، دین باعث می‌شد که مقاوم‌تر باشیم.» مشارکت‌کننده اهل تسنن (۱۲) مضمون احساس پاک اطاعت از خدا با تربیت دینی والدین را بدین صورت بیان کرد: «دین ما دین اسلام دین پاکی و سلامتی است و دستورات دینی ما که از طریق اصول اخلاقی مادرها و پدرهایمان است بر آن صحنه می‌گذارد که ما با احساس پاک به دستورات خدا گوش دهیم.» این مضمون حاکی از آن است که دین احساسات مثبتی تولید و پخش می‌کند که افراد و خانواده‌هایشان در بحران اپیدمی کووید ۱۹ تجربه کردند.

مضمون اصلی دوم: تجدید تنظیم احساس دینی در مقابله با کرونای چالش‌زا

مضمون اصلی تجدید احساس معنوی در مقابله با کرونای چالش‌زا از مضامین فرعی بحران‌زدایی با تقویت دینداری در خانواده، آگاهی از برتری قدرت الهی در چالش کرونا، بازاندیشی مثبت اعتقادی و اجتماعی دینی، تداوم کنش‌های دینی خانوادگی مطابق با شرایط کرونا، و احساس منفی ناشی از تقلیل دین، به دست آمده است.

۱- بحران‌زدایی با تقویت احساس تعلق دینی در خانواده: این مضمون فرعی از مضامین اولیه توجه بیشتر مردم به خدا و روزه و صدقه، پایبندی بیشتر به عبادات در آینده، معنویت-گرایی جایگزین دنیاگرایی، ایمان بیشتر به خداوند، تقویت علم و عمل دینی، درونی شدن احساس تعلق و ثبات دین در هر شرایط، تقویت اعتقادات به خاطر دیدن نتیجه دعا در واقعیت، و اثبات برتری قدرت خداوند با کرونا استخراج شده است. ارتباط معنوی با خدا، اعمال دینی و تعهد به ارزش‌های دینی، و حس معنویت، احساس تعلق دینی افراد را تقویت می‌کند و روح و روان آنها را از امواج تند و ناملایم زمانه به ساحل آرامش و طمأنینه می‌آورد.

برای دفع خطر از اعضای خانواده و به منظور کمک به هموعان در ایام بیماری‌های عمومی و مصائب فراگیر، به‌ویژه خانواده‌های سیستان و بلوچستانی توجه بیشتری به خدا و روزه و صدقه دارند و از پرداخت اعانه دریغ ندارند. به عنوان مثال مصاحبه‌شونده ۲۹ می‌گوید: «به نظرم نسبت به گذشته توجه به الله تعالی (هرچند که در گذشته هم زیاد بوده) و گرفتن روزه و صدقه دادن در کل روستا زیاد شده.» پایبندی بیشتر به عبادات در آینده نیز از مسائلی است که در مشکلات فراگیر و پاندمی، مثل کرونا، در میان همه بخصوص جوانان دیده می‌شود، تا از این طریق هم به آرامش برسند و هم موجبات جلب رضایت الهی برای رفع این مشکل فراهم شود. چنانچه مصاحبه‌شونده ۵ در مورد درونی شدن احساس تعلق و ثبات دین در هر شرایط توضیح می‌دهد: «این ویروس ربطی به مذهب و اعتقاداتمان و دین ما ندارد. مگر قبل از این ویروس به دین معتقد نبودیم که با وجود آمدن آن و آمدن بیماری و درد باید در افکار و احساساتمان تغییری صورت بپذیرد؟ دین که در دل و جانمان ریشه کرده است با این ویروس نیز از بین نمی‌رود.» آنچه در مصاحبه‌های مشارکت‌کنندگان به دست آمد این بود که معنویت را هرچه بیشتر جایگزین دنیاگرایی و حب دنیا کردند. بعد از اینکه مشخص شد کرونا در مواردی می‌تواند منجر به مرگ شود، آنها ابراز می‌داشتند که تلاش برای دنیا کار بیهوده و بی‌ارزشی است که حتی منجر به تغییراتی در زندگی می‌شود که بعضاً لذت‌بخش هم می‌باشد. به عنوان نمونه مصاحبه‌شونده ۳۷ در مورد معنویت‌گرایی خانواده می‌گوید: «احساس لذت‌بخش این بود که فکر می‌کنم یه کم از حال و هوای دنیایی اومدیم بیرون و فکر کنم حال و هوای

معنوی جاشو گرفته البته روستای خودمونو میگم.» از مواردی که مصاحبه‌شوندگان بیان داشتند این بود که در مشکلاتی مثل کرونا که اپیدمی جهانی و فراگیر است، ایمان به خداوند بیشتر شده است و توجه مردم به خداوند بیشتر شده است، به این دلیل که می‌خواستند هرچه زودتر کرونا پایان یابد. مفهوم خدا، به افراد کمک می‌کند تا بر مشکلات فائق آیند و یا راحت‌تر این مسئله را از سر بگذرانند. چنانکه مصاحبه‌شونده ۳۴ می‌گوید: «مهم‌ترین تأثیر کرونا این بود که بیشتر به خدا ایمان داشته باشیم و از خدا بخواهیم ما را از بلایا حفظ کند.»

۲- احساس منفی ناشی از تقلیل دین: این مضمون دربرگیرنده مضامین اولیه کرونا به عنوان عذاب الهی و احساس گناه جمعی/ ناراحتی از تعطیلی مراکز تجمع مذهبی/ کرونا آزمایش الهی/ به چالش کشیدن قدرت بشر/ موقتی دانستن عذاب الهی است. این تلقی که بلایای طبیعی یا بیماری‌های گوناگون فردی یا حوادث گوناگون، تذکر و تلنگری است تا آدمیان را متوجه حقیقتی کند یا آنان را اصلاح کند یا اینکه موجب بخشودگی برخی گناهان شود، در میان همه دینداران رواج دارد. این تفکر در دینداران سنتی بیشتر رسوخ و نفوذ دارد تا جایی که بیشتر اتفاقات زندگی و از جمله بیماری کووید ۱۹ به گونه‌ای تفسیر می‌شود که اصلاح فردی یا اجتماعی غایت آن است. به عنوان مثال اگر بلایی برای همگان واقع شود، مثل کرونا، به این شکل تلقی می‌شود که آن جامعه گرفتار غفلت یا بی‌توجهی به احکام الهی است. یکی از مصاحبه‌شوندگان (۲۳) در مورد این مضمون کرونا به عنوان عذاب الهی و احساس گناه جمعی توضیح می‌دهد: «احساس می‌کنم این ویروس عذاب الهی است، چون زمان هرچه جلوتر می‌رفت مردم گناهکارتر میشدن مثلاً حجاب آنها هر روز بدتر از دیروز می‌شد و به نظرم، اگر دیندار و به دین خود پایبند بودیم شاید این مشکلات برای جامعه‌مان پیش نمی‌آمد.» از موارد دیگر می‌توان به نظرات مصاحبه‌شونده ۳۱ در مورد ناراحتی از تعطیلی مراکز تجمع مذهبی اشاره داشت: «در اوایل دوران کرونا مساجد و اماکن مذهبی تعطیل شد، خوب نبود. رفتن به مکتب‌ها برای بچه‌هایی که تعلیم می‌گرفتند مشکل شد، چون با وجود این ویروس ارتباط برقرار کردن با افراد کم می‌شد.» آنچه که در کرونا بیش از پیش خودنمایی کرد، به چالش کشیدن قدرت بشر بود که نشان داد چقدر بشر امروزی ضعیف است و علم و فناوری هر چقدر که رشد کند، همچنان در برابر قدرت خدای خالق طبیعت، از قدرت برخوردار نیست. مصاحبه‌شونده ۲۵ در مورد مضمون به چالش کشیدن قدرت بشر می‌گوید: «کرونا شبیه یه تلنگر بود به نظرم چون نشون داد بشر با این همه پیشرفت و تکنولوژی و این همه ادعا در برابر یه همچین ویروس کوچیکی هیچ کاری از دستش برنمیداد.» آنچه حائز اهمیت است این است که خانواده‌های منطقه سیستان و بلوچستان، کرونا را عذاب الهی موقت می‌دانند که به‌زودی از بین

می‌رود. این دیدگاه ناشی از این اعتقاد است که خداوند به پیروان حضرت محمد (ص) نگاه ویژه‌ای دارد. چنانچه مصاحبه‌شونده اهل تسنن (۳۷) می‌گوید: «میگم همه چیز خوب میشه چون عذاب الهی برای امت محمد (ص) زمان زیادی طول نمیکشه.»

۳- *بازاندیشی مثبت و تطابق کنش‌های دینی خانوادگی با شرایط کرونا*: این مضمون یکی دیگر از ابعاد تجربه زیسته تنظیم مجدد احساس دینی در مواجهه با کرونای چالش‌زا است که از درون مضامین اولیه بازاندیشی در تعاملات اجتماعی سازنده و مثبت با خانواده/تمرکز بر باورهای دینی به جای مناسک دینی/نقش اراده خداوند و تلاش ما در پیروزی و گذار از بحران کرونا/برگزاری جلسات مذهبی با رعایت پروتکل بهداشتی برای طلب محافظت از خانواده/نذر جدید مطابق با شرایط کرونا به فقیران/پایبندی به اصول و واجبات دینی در خانواده/انجام درست وظایف دینی به طور آزادانه در خانه، ظهور یافته است. این مضامین در گفته‌های مشارکت‌کنندگان حاکی از سطوح متفاوت بازاندیشی مثبت در باور و اعمال و مناسک دینی در خانواده است که موجب تنظیم و احیای احساس دینی در افراد می‌شود. به طور مثال مشارکت‌کننده شیعه (۵) در مورد برگزاری جلسات مذهبی با رعایت پروتکل بهداشتی برای طلب محافظت از خانواده بیان داشت: «دین نقش پررنگی در حال و گذشته زندگی ما دارد و در لحظه‌های سختی پررنگ‌تر نیز می‌شود در دوران اول که روزهای قرنطینه شروع شد مادرم و بعضی از خانم‌های محله دور هم جمع شدند و با حفظ نکات بهداشتی به خواندن قرآن و دعا مشغول شدند و از خدای خود می‌خواستند تا این بلای خانمان‌سوز را از سر خودشان و خانواده هایشان کم کند.» مضمون تمرکز بر باورهای دینی و برگزاری کمتر و خصوصی مناسک دینی در گفته‌های مشارکت‌کننده اهل تسنن (۳۲) آورده شده است: «در همان اوایل کرونا با اینکه از نظر دینی صلّه رحم باید اجرا بشه، به دلیل ترس از انتقال بیماری تجمع کمتر می‌شد، مراسم مذهبی و آیینی خیلی خودمانی گرفته می‌شد و بیشتر به باورهای دینی اعتقاد پیدا می‌کردند.» مشارکت‌کننده دیگری (۱۰) در مورد این مضمون بازاندیشی در تعاملات اجتماعی سازنده و مثبت با خانواده نقل کرد: «در این دوران قدر هم را بیشتر می‌دانستیم. می‌بخشیدیم. تلاش بیشتر می‌کردیم برای در کنار هم ماندن.»

نتیجه‌گیری

تحقیق حاضر با توجه به بافت مذهبی و سنتی حاکم بر منطقه سیستان و بلوچستان، تجربه احساسات دینی خانواده‌های این منطقه را در زیست‌جهان بحران کرونا مورد مطالعه قرار داد. یافته‌های پژوهش حاکی از ظهور احساسات دینی خانواده‌ها در دو بعد تعالی احساس دینی

خانواده و تنظیم احساس دینی خانواده است که به سازگاری خانواده‌های سیستان و بلوچستان با مشکلات و نگرانی‌های بحران کووید ۱۹ کمک می‌کند. در حقیقت، تجربه زیسته احساسات دینی نظیر ایمان الهی و امداد و پناه الهی، روحیه و احساسات مثبت در خانواده به وجود می‌آورد، و احساس ترس از مرگ اعضای خانواده و عزیزان را کاهش می‌دهد، و زندگی خانوادگی را در جامعه پرخطر ناشی از همه‌گیری کرونا آسان‌تر می‌سازد. یافته‌های تحقیقات لوگتی و همکاران (۲۰۲۰) و چن و همکاران (۲۰۲۰) به نقش دین در احساسات مثبت نظیر امید به زندگی و کاهش ترس صحه گذاشتند.

مضمون دوم تجدید تنظیم احساس دینی، نشان‌دهنده سه نوع کنش احساس دینی در خانواده‌های سیستان و بلوچستان در مقابله با بروز همه‌گیری کرونا است. سه نوع کنش احساس دینی عبارتند از تقویت و تثبیت احساس تعلق دینی خانواده، تطابق کنش‌های احساس دینی خانواده با شرایط کرونا، و احساس منفی ناشی از تقلیل دین، که بیانگر آن است خانواده و اعضایش الگوی احساسی جدیدی مطابق با شرایط کرونا شکل می‌دهند و احساسات دینی در خانواده به طور سازگارانه با شرایط کرونا بر ساخته می‌شود. پژوهش کووالچیک و همکاران (۲۰۲۰) نیز معتقد به نوعی نوسازی مذهبی و افزایش دینداری در دوران پساکرونا ناشی از رنج و ترس بیماری کووید ۱۹ است. آلبرس و همکاران (۲۰۱۰) به طور کلی بیان کردند که دین موجب نگرش مثبت و کنار آمدن بهتر با شرایط می‌شود. بنابراین، با توجه به نتایج پژوهش در راستای تحقیقات انجام شده و نظریه برگر و گیرتز می‌توان گفت تعالی احساس دینی موجب تنظیم الگوی احساس دینی جدید می‌شود و برعکس. تجربه احساسات دینی به خانواده‌ها به‌ویژه در مناطق مذهبی و سنتی کمک می‌کند تا با بحران همه‌گیری کرونا سازگار شوند. این قضیه بیانگر آن است کنشگران احساسات دینی را مطابق با زیست‌جهان‌شان تفسیر می‌کنند و به طور بازاندیشانه به کار می‌گیرند. بر این اساس، احساسات دینی حالت سیلان دارد و همراه با تغییرات اجتماعی بر ساخت می‌شود و به حیات فردی و خانوادگی انسان در بحران-هایی نظیر کرونا آرامش و دوام و انسجام می‌بخشد.

این پژوهش به طور ویژه، احساسات دینی را به عنوان یکی از ابعاد اساسی تجربه‌های دینی مورد توجه قرار داد و نشان داد چگونه بعد احساسی وابسته به دین در شرایط بحرانی نظیر کرونا می‌تواند خانواده‌ها را از خطرات روانی و اجتماعی نجات دهد. البته این نکته باید لحاظ شود که بافت سنتی و مذهبی نیز در گزینش راهکارهای مقابله‌ای در برون‌رفت از بحران مؤثر است. نظریه ناامنی وجودی و دینداری نوریس و اینگلهارت این موضوع را مورد تأکید قرار داده که بحران‌هایی که جامعه را به سمت ناامنی ببرد موجب افزایش دینداری و تمایل جامعه به

دین جهت ایجاد احساس امنیت و حمایت عاطفی و امیدواری می‌شود. مطابق تحقیقات زاپاتا (۲۰۱۸) و مولتنی و همکاران (۲۰۲۱) و لوگتی و همکاران (۲۰۲۰) در جوامع با پیشینه قوی‌تر مذهبی گرایش به دینداری و ترجیحات مذهبی و بروز احساسات مذهبی در زمان بحران نسبت به جوامعی که پیشینه مذهبی کمتری دارند، بسیار بیشتر است. و حتی در سطح فردی و خانوادگی نیز افرادی با تقید بیشتر مذهبی و دارا بودن تربیت مذهبی در کودکی، در زمان بحران و نا امنی زودتر به سمت دینداری و اعمال عبادی دینی روی می‌آورند. به عبارتی می‌توان چنین اظهار داشت که وجود تجربیات دینی چه در سطح فردی و چه در سطح خانوادگی، ضمن ایجاد احساسات دینی، موجب گرایش بیشتر به دینداری در زمان بحران خواهد شد. در منطقه سیستان و بلوچستان با وجود تقید مذهبی بیشتر در جامعه، شاهد رجوع بیشتر جامعه و خانواده‌ها به احساسات دینی نظیر تعالی احساسی شامل احساسات مثبت و انرژی احساسی، تقویت روحیه و کاهش ترس از مرگ، تنظیم الگوی احساسی شامل احساس تعلق دینی، و بازاندیشی و همزیستی احساس دینی برای عبور از بحران، بودیم.

پژوهش حاضر بر طبق نظریات گیرتز، برگر، کالینز، و ریس و وودهد، نشان داد احساسات دینی افراد در پیوند با مناسک دینی، فعالیت‌های دینی در خانواده، نمادهای دینی، دستورالعمل‌های احساسی دین، و اعتقادات و جو دینی خانواده در زیست‌جهان خانواده، به وجود می‌آید. افراد به‌خصوص در شرایط سخت با دنیای ماورایی و غیرمرئی متعلق به حوزه مقدسات معرفتی مقبول خانوادگی، تعامل احساسی و پیوند عاطفی عمیقی برقرار می‌کنند، و احساسات دینی می‌تواند به تسهیل شرایط در خانواده‌ها و سازگاری بهتر در جریان بحران اپیدمی کووید-۱۹ کمک کند. به نظر می‌رسد تعامل با خدا و تعلقات دینی در زیست‌جهان خانواده و در دوران بحرانی، بیش از همه تعاملات حسی ظهور می‌یابد. به عبارتی دیگر، افراد با معانی و پدیده دین، انس زیادی می‌گیرند و از طریق فعالیت‌ها و اعمال و حالات دینی که پیدا می‌کنند با جهان خود و شرایط نامناسب روحی، جسمانی، اجتماعی، و زیستی که در اپیدمی کرونا دارند روبه‌رو و سازگار می‌شوند. شاید بتوان گفت معنویت و احساسات دینی، جایگزینی برای ناتوانی‌های انسان در عرصه‌های دیگر است. در واقع افراد خانواده با احساس نزدیکی به مرگ و تنهایی در فضای غربانه قرنطینه سعی می‌کنند به گونه‌ای خود را در این شرایط حفظ کنند، برای همین از جایگزین‌ها و روش‌های دیگری استفاده می‌کنند. بنابراین، احساسات دینی حتی در فضای مجازی و اظهار عاطفی از طریق آموزه‌های مذهبی می‌تواند مزایای زیادی برای خانواده‌ها داشته باشد و باعث تخلیه عاطفی افراد و تقلیل نگرانی‌ها و تنش‌های روحی و اجتماعی آنها شود. تمرکز بر تنظیم و تعالی احساس دینی خانواده‌مدار، و همراهی

والدین با فرزندان در برنامه‌های دینی، از لذایذ و خاطرات ماندنی اعضای خانواده است. نمادسازی‌های معنوی و احساسی فردی و جمعی با مشارکت اعضای خانواده نیز می‌تواند در عبور از شرایط بحران‌زا نظیر اپیدمی کرونا مؤثر باشد.

منابع

- برگر، پیتر (۱۳۷۵). *ساخت اجتماعی واقعیت*، ترجمه فریبرز مجیدی. تهران: نشر آموزش انقلاب اسلامی.
- چیت‌ساز قمی، محمدجواد (۱۳۹۹). «کرونا و دینداری: چالش‌ها و تحلیل‌ها»، *فصلنامه ارزیابی تأثیرات اجتماعی* (ویژه‌نامه پیامدهای شیوع ویروس کرونا)، ۱(۲): ۱۵۱-۱۶۲.
- خوش‌محببت، هادی (۱۳۹۹). «ملاحظات سلامت معنوی در بحران کرونا»، *نشریه فرهنگ و ارتقاء سلامت*، ۴(۱): ۴۵-۴۸.
- کرمی‌پور، الله‌کرم (۱۳۸۸). «پیتر برگر و جامعه‌شناسی دین»، *هفت آسمان*، ۴۲: ۱۴۳-۱۶۱.
- متقی‌نیا، قاسم (۱۴۰۰). «نقش معنویت و دینداری در رشد پس از سانحه کرونا ویروس در ایران»، *فصلنامه علمی پژوهشی یافته*، ۱(۲۳): ۶۹-۸۹.
- مطلبی، مسعود؛ صالح، محمد مهدی (۱۳۹۹). «کرونا و دینداری»، *فصلنامه مطالعات منافع ملی*، ۵(۱۹): ۶۹-۸۹.
- نظرسنجی ملی ایسپا پیرامون شیوع بیماری کرونا (۱۰ اردیبهشت ۱۳۹۹)
<http://ispa.ir/Default/Details/fa/2177>

- Albers, Gwenda; Echteld, Michael A.; de Vet, Henrica C. W.; Onwuteaka-Philipsen, Bergje D.; van der Linden, Mecheline H. M.; Deliëns, Luc (2010). "Content and spiritual items of quality of life instruments appropriate for use in palliative care: A review", *Journal of Pain and Symptom Management*, 40: 290-300.
- Allport, Gordon Willard (1960). *The Individual and His Religion. A Psychological Interpretation*. New York: The Macmillan Company.
- Ano, Gene G.; Vasconcelles, Erin, B. (2005). "Religious coping and psychological adjustment to stress: A meta-analysis", *Journal of Clinical Psychology*, 61: 461-80.
- Bentzen, Jeanet (2020). In Crisis, We Pray: Religiosity and the COVID-19 Pandemic. London, Centre for Economic Policy Research.
- Boguszewski, Rafał; Makowska, Marta; Bożewicz, Marta; Podkowińska, Monika (2020). "The COVID-19 Pandemic's Impact on Religiosity in Poland", *Religions*, 11(12):646.

- Buck, Tobias; Arnold, Martin; Chazan, Guy; Cookson, Clive (2020). "Coronavirus declared a pandemic as fears of economic crisis mount", <https://www.ft.com/content/d72f1e54-6396-11ea-b3f3-fe4680ea68b5>
- Chen, Ying; Koh, Howard K.; Kawachi, Ichiro; Botticelli, Michael; VanderWeele, Tyler J.(2020). "Religious Service Attendance and Deaths Related to Drugs, Alcohol, and Suicide among US Health Care Professionals", *JAMA Psychiatry*, 77: 737–744.
- Collins, Randall (2004) *Interaction Ritual Chain*. Princeton: Princeton University Press.
- Gecewicz, Claire (2020). Few Americans say their house of worship is open, but a quarter say their faith has grown amid pandemic. Pew Research Center, April 30th.
- Höllinger, Franz; Muckenhuber, Johanna (2019). "Religiousness and existential insecurity: A cross-national comparative analysis on the macro-and micro-level", *International Sociology* 34(1): 19–37.
- Immerzeel, Tim; Van Tubergen, Frank (2011). "Religion as reassurance? Testing the insecurity theory in 26 European countries", *European Sociological Review* 29(2): 359–72.
- Koenig, Harold G.(2002). *Spirituality in Patient Care: Why, How, When, and What*, Templeton Foundation Press: Radnor, PA, USA.
- Kowalczyk, Oliwia; Roszkowski, Krzysztof; Montané, Xavier; Pawliszka, Wojciech; Tylkowski, Bartosz; Bajek, Anna (2020). "Religion and Faith Perception in a Pandemic of COVID-19", *Jornal of Religion and Health*. 59: 2671–2677 .
- Krysinska, Karolina; Andriessen, Karl; Corveleyn, Josef (2014). "Religion and spirituality in online suicide bereavement: an analysis of online memorials", *Crisis*. 35(5):349–56.
- Lincoln, Yvonna S.; Guba, Egon G. (1985). *Establishing Trustworthiness, Naturalistic Inquiry*. Newbury Park, LA, Sage.
- Lucchetti, Giancarlo; Góes, Leonardo Garcia; Amaral, Stefani Garbulio; Ganadjian, Gabriela Terzian; Andrade, Isabelle; de Araújo Almeida, Paulo Othávio; do Carmo, Victor Mendes; Manso, Maria Elisa Gonzalez(2020). "Spirituality, religiosity and the mental health consequences of social isolation during Covid-19 pandemic", *The International Journal of Social Psychiatry*.1-8.
- Molteni, Francesco; Ladini,Riccardo; Biolcati, Ferruccio; Chiesi, Antonio M.; Dotti Sani, Giulia Maria; Guglielmi, Simona; Maraffi, Marco; Pedrazzani, Andrea; Segatti, Paolo; Vezzoni, Cristiano (2021). "Searching for comfort in religion: insecurity and religious behaviour during the COVID-19 pandemic in Italy", *European Societies*, 23(1): S704-S720.

- Norris, Pippa; Inglehart, Ronald (2011). *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide*. New York: Cambridge University Press.
- Riis, Ole; Woodhead, Linda (2010). *A Sociology of Religious Emotion*. Oxford: Oxford University Press.
- Saad, Marcelo; Medeiros, Roberta de (2012). “Spiritual-Religious Coping—Health Services Empowering Patients’ Resources”, in: *Complementary Therapies for the Contemporary Healthcare*, INTECH Open: London, UK.
- Sibley, Chris G.; Bulbulia, Joseph (2012). “Faith after an Earthquake: A Longitudinal Study of Religion and Perceived Health before and after the 2011 Christchurch New Zealand Earthquake”, *PloS*. 7(12): e49648.
- Storm, Ingrid (2017). “Does economic insecurity predict religiosity? Evidence from the European social survey 2002-201”, *Sociology of Religion*, 78: 146–72.
- Sulmasy, Daniel P. (2009). “Spirituality, religion, and clinical care”, *Chest Journal*, 135: 1634–1642.
- Voas, David; Chaves, Mark (2016). “Is the United States a counterexample to the secularization thesis?”, *American Journal of Sociology*, 121(5): 1517–56.
- Zapata, Oscar (2018). “Turning to God in tough times? Human versus material losses from climate disasters in Canada”, *Disaster and Climate Change Economics*, 2(3): 259–81.